

О. Є. Костюченко

**РЕАЛІЗАЦІЯ
СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
ТРУДОВОГО ПРАВА В УКРАЇНІ**

Монографія

Харків
«Право»
2018

УДК 349.2(477)
К72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 7 від 30 березня 2018 р.)*

Рецензенти:

С. М. Прилипко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, професор кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

В. М. Андрійв – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Т. В. Колеснік – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ

Костюченко О. Є.

К72 Реалізація соціального призначення трудового права в Україні :
монографія / О. Є. Костюченко. – Харків : Право, 2018. – 392 с.

ISBN 978-966-937-453-0

Монографію присвячено дослідженню проблем реалізації соціального призначення трудового права в Україні. Проаналізовано трудове право як феномен і розкрито його соціальну природу й цінність. Виокремлено основні теоретичні і практичні проблеми реалізації соціального призначення трудового права та забезпечення трудових прав і законних інтересів працівників в Україні. Наведено інструментальний підхід до реалізації соціального призначення трудового права через розкриття його сутності й характеристики галузевих правових засобів. Висвітлено договірні форми та способи реалізації соціального призначення трудового права. Приділено увагу трудовому договору, актам соціального партнерства, проблемам гендерної рівності тощо. Запропоновані в роботі шляхи реалізації соціального призначення трудового права в Україні ґрунтуються на міжнародних нормативно-правових актах, законодавстві Європейського Союзу та держав – членів ЄС.

Розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, практикуючих юристів, економістів, управлінців, а також усіх, хто цікавиться проблемами трудового права.

УДК 349.2(477)

ISBN 978-966-937-453-0

© Костюченко О. Є., 2018

© Видавництво «Право», 2018

Передмова

Соціально-економічні зміни в Україні, що відбуваються з 1991 р., суттєво позначилися на співвідношенні публічних та приватних інтересів у сфері праці, проте регулювання трудових правовідносин залишається обтяженим застарілою ідеологією. Внесення до чинного Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. понад 100 змін та доповнень не вирішує проблеми належного правового забезпечення прав та обов'язків учасників трудових правовідносин у сучасних умовах. За таких обставин реалізація соціального призначення трудового права в Україні потребує суттєвої оптимізації, а трудове законодавство – удосконалення.

Швидкоплинність законодавчих приписів у сфері праці призводить до нестабільності: а) у трудових правовідносинах; б) у розвитку нових форм залучення особи до суспільно корисної праці; в) у трудовій мотивації працездатного населення. Нерозвиненість відносин соціального партнерства в Україні значною мірою гальмує формування дієвих механізмів захисту працівниками своїх соціально-економічних інтересів, економічна нерівність працівника і роботодавця, підживлена тенденціями до звуження трудових прав профспілок та розширення прав роботодавців, також не сприяє сталому розвитку відносин у сфері праці. Законодавчі протиріччя у трудовому законодавстві та введення в обіг нових понять без належного термінологічного тлумачення формують правову невизначеність у регулюванні відносин у сфері праці. Усе це утворює низку взаємопов'язаних теоретичних і практичних проблем у реалізації соціального призначення трудового права в Україні. Причин цьому багато, але головна – це відсутність чіткого розуміння соціального призначення трудового права та необхідності орієнтування трудового законодавства на пріоритет захисту трудових та фундаментальних соціальних прав працівника. Зволікання з прийняттям проекту Трудового кодексу України також пов'язані з невизначеністю законодавця в питаннях формування засад регулювання трудових та тісно пов'язаних із ними

відносин у сучасній Україні. Розвиток відносин у сфері праці загалом та оновлення трудових правовідносин по суті вимагають перегляду не лише законодавства про працю, а й сучасної ідеології, що має закладатися в норми трудового права.

Методологія цього дослідження ґрунтується на теоретичних напрацюваннях, сформульованих такими правниками, як С. С. Алексєєв, В. М. Андріїв, С. Я. Вавженчук, В. С. Венедіктов, С. В. Вишневецька, Л. Я. Гінцбург, В. В. Жернаков, І. П. Жигалкін, П. І. Жигалкін, Т. А. Занфірова, С. О. Іванов, Ю. Ю. Івчук, М. І. Іншин, О. С. Іоффе, О. Е. Лейст, Р. З. Лівшиць, Б. О. Кістяківський, М. М. Коркунов, Д. А. Керимов, А. М. Колодій, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський, О. В. Москаленко, П. Д. Пилипенко, С. В. Попов, С. М. Прилипка, О. І. Процевський, П. М. Рабінович, А. М. Слюсар, Л. С. Таль, М. І. Туган-Барановський, О. В. Тищенко, М. М. Феськов, Н. М. Хуторян, І. І. Шамшина, Ю. С. Шемшученко, Г. Ф. Шершеневич, Л. П. Шумна, Г. І. Чанишева, В. І. Щербина, Л. С. Явич, І. В. Яковюк, В. Г. Яроцький, О. М. Ярошенко та ін.

Соціальне призначення трудового права у багатьох своїх аспектах має дискусійний характер, однак рівень наукової розробки цієї проблематики за часів незалежності України є фрагментарним, що вказує на необхідність комплексного аналізу цієї проблеми та обґрунтування способів і шляхів реалізації соціального призначення трудового права в Україні.

У цілому визначення правових засобів, форм, способів та шляхів реалізації соціального призначення трудового права України в новітній історії має вирішити низку таких проблем: а) закріплення, реалізація, гарантування, охорона та захист трудових прав працівників; б) задоволення соціально-економічних інтересів учасників відносин у сфері праці в сучасних умовах розвитку задля збереження соціального миру і злагоди в суспільстві; в) оновлення правових підходів до ідеологічної основи трудового права з урахуванням досвіду зарубіжних країн із розвинутою економікою; г) належний рівень правового забезпечення прав та інтересів працівника, роботодавця й держави у сфері праці та достатній рівень соціальної безпеки українського суспільства. Особливої уваги потребує реалізація соціального призначення трудового права задля забезпечення миру та злагоди в суспільстві та їхнього стану – соціальної безпеки. Усебічний аналіз і теоретичне осмислення соціального призначення трудового права сприятимуть вирішенню як практичних завдань у законотворчості, так й укріпленню стабільності

правового регулювання відносин у сфері праці, що зрештою має вплинути на мотивацію працездатного населення до суспільно корисної колективної праці. Осмислення сучасних наукових поглядів щодо ролі та місця трудового права у правовій системі України сприяє розкриттю соціальної природи та цінності трудового права. На формування авторської точки зору щодо умов реалізації соціального призначення трудового права в Україні значно вплинула інструментальна теорія у праві, що дало змогу згрупувати галузеві правові засоби залежно від їхнього функціонального впливу – закріплення, гарантування, реалізація, охорона і захист трудових прав. Такий підхід сприяв усебічному охопленню процесів правового забезпечення трудових прав та соціально-економічних інтересів працівників і виявленню проблем реалізації соціального призначення трудового права.

В основу формування авторського погляду на соціальне призначення трудового права в Україні покладено ціннісні орієнтири, стрижнем яких є людина як найвища соціальна цінність в Україні. Ключова ідея авторської концепції полягає в тому, що соціальне призначення трудового права потрібно розуміти як ціннісну орієнтацію його норм на закріплення, гарантування, реалізацію, охорону і захист пріоритету природних трудових та фундаментальних соціальних прав працівників відносно прав інших суб'єктів трудового права, і це призначення не повинно змінюватися залежно від стану економіки країни.

Основні положення і висновки роботи ґрунтуються на аналізі правових можливостей трудового законодавства України, міжнародного законодавства про працю, законодавства Європейського Союзу та особливостей його застосування. Нормативна база роботи – Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, директиви Європейського Союзу, а також нормативно-правові акти: міжнародні, іноземних держав, відомчі, локальні та ін. Наукові результати роботи дозволили обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення чинного трудового законодавства, що покликане вирішити практичне завдання науки трудового права – захист прав і законних інтересів учасників трудових та тісно пов'язаних із ними відносин. Робота не претендує на всебічність дослідження соціального призначення трудового права в Україні й не розв'язує всіх проблем його реалізації, бо практично кожне з питань у цій сфері заслуговує на самостійне комплексне дослідження.

Автор висловлює глибоку вдячність рецензентам: Прилипку Сергію Миколайовичу – доктору юридичних наук, професору, дійсному

члену (академіку) НАПрН України, професору кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, члену Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; Андрію Василю Михайловичу – доктору юридичних наук, професору, професору кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Колеснік Тетяні Володимирівні – доктору юридичних наук, доценту, професору кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ, за критичну оцінку монографії та висловлені зауваження і рекомендації під час роботи над її написанням.

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ТА ЦІННІСТЬ ТРУДОВОГО ПРАВА

1.1. Трудове право як соціальний феномен

Трудове право як правове явище з моменту його виникнення перебуває у постійному русі. Розвиток цивілізації та утвердження демократії у світі визначально впливають на зміни трудового права загалом та його національні системи законодавства, що регулюють відносини у сфері праці. Україна як молода демократична, правова, соціальна держава останнім часом значну увагу приділяє питанню реформування трудового законодавства але, незважаючи на щирі наміри удосконалити правове регулювання трудових відносин, реформи гальмують, і однією з основних причин такої ситуації є нерозуміння соціального призначення трудового права та його соціальної цінності.

Безсистемне удосконалення трудового законодавства в Україні на тлі трансформації суспільних відносин в умовах глобалізації все частіше створює проблеми соціального характеру у сфері праці. Як результат – перманентне погіршення правового становища працівника та віддалення законодавства від самої сутності й соціального призначення трудового права. Прагнення законодавця задовольнити інтереси роботодавців через розширення їхніх прав у трудових правовідносинах призводить до звуження існуючих прав працівників, що ставить під сумнів ефективність правового регулювання трудових відносин і державний захист прав та інтересів працівників. Україну проголошено соціальною державою, що піклується про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, про зміцнення громадської злагоди, втім, представники органів державної влади віддалилися від цих цінностей, змінивши пріоритети у бік егоїстичних економічних інтересів, що призвело до загострення проблем соціального характеру працюючого населення. Отже, нівелюється соціальне призначення трудового права.

Невизначеність та нестабільність правового регулювання трудових правовідносин породжують збурення працівників не лише в окремих

галузях господарювання, а й трудящих загалом. Негативні наслідки такої державної політики вже тривалий час руйнують систему відносин у сфері праці, катастрофічні наслідки цього відображають рівень безробіття та нестабільність трудових правовідносин, умови оплати праці, зниження мотивації та заінтересованості працівників у продуктивній праці, тотальне порушення трудового законодавства. Важливо, що такі явища характерні й для підприємств, установ, організацій, де держава виступає роботодавцем.

Водночас, попри надзвичайну важливість суспільно корисної праці для успішного соціально-економічного розвитку України, в державі залишається невизначеною модель розвитку трудових правовідносин в умовах ринкової економіки. «Україна перманентно перебуває у стані постійної політичної та соціально-економічної невизначеності й вибору напрямів розвитку. Навіть підписання Угоди про асоціацію з ЄС не дає відповіді на питання: яку модель розвитку країни обрано, як зміниться держава та її інститути, яким буде право?»¹. У науці трудового права спостерігаються постійний перегляд, уточнення, дискусії навколо шляхів удосконалення трудового законодавства та напрямів розвитку самого трудового права як галузі права України. На наше переконання, сутнісний розвиток трудового права повинен базуватися на закономірностях розвитку організаційно-правових форм залучення до праці та укріплення прав і свобод працівника у трудових правовідносинах. При цьому необхідно розуміти, що цілісність суспільства базується перш за все на згоді членів суспільства стосовно цінностей і норм, що регулюють їхню поведінку². А отже, розвиток трудового законодавства має забезпечити оптимальне співвідношення публічних та приватних інтересів держави, роботодавців і працівників на основі загально визнаних цінностей. Поляризація цих інтересів не сприяє їхній консолідації навколо стратегічної мети – становлення й розвиток «гідної праці», яка охоплює: «1) міжнародні трудові норми й основні принципи права у сфері праці; 2) створення робочих місць; 3) соціальний захист та 4) соціальний діалог і трипартизм»³.

Для України в Програмі гідної праці на 2016–2019 роки Міжнародна організація праці (далі – МОП) визначила три пріоритетні напрями,

¹ Іншин М. І., Щербина В. І. Ідеологічні основи сучасного трудового права України : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. С. 165.

² Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. Киев : Наук. думка, 1976. С. 14.

³ Decent work indicators: guidelines for producers and users of statistical and legal framework indicators: ILO manual : second version / International Labour Office. Geneva : ILO, 2013. P. 12.

а саме: «І. Сприяння зайнятості та розвитку сталих підприємств задля стабільності та зростання. ІІ. Сприяння ефективному соціальному діалогу. ІІІ. Покращення соціального захисту і умов праці»¹. Тобто зайнятість населення, стабільність трудових правовідносин, розвиток соціального партнерства та покращення умов праці є ключовими умовами розвитку трудових правовідносин України і реалізації соціальної цінності та призначення трудового права.

Суспільно корисна праця є унікальним джерелом національного багатства, а здатність людини до праці – необхідною умовою її життєдіяльності. Відсутність у сучасній доктрині трудового права теоретико-методологічних засад забезпечення соціального призначення трудового права гальмує реформування усього трудового законодавства та розвиток відносин у сфері праці на цивілізаційних засадах свободи, справедливості та юридичної рівності учасників трудових правовідносин. Необхідність обґрунтування методології трудового права у вимірі його соціального призначення потребує перегляду й переосмислення соціальної цінності працівника та його невід’ємного права на працю й свободу, повагу, честь і гідність.

Вирішення означеної проблеми перш за все потрібно розпочати з розкриття соціальної цінності трудового права як наслідку закономірного історичного розвитку суспільства. Набуття правової форми трудовими правами і свободами громадянина у цьому аспекті є необхідною умовою розвитку системи трудових правовідносин та відносин, що тісно з ними пов’язані. Рівень розвитку й дотримання трудових прав і свобод працівників є індикатором рівня цивілізованості та розуміння суті природного права на працю в державі. Трудове право має розумітися не лише як система правових норм, що регулює трудові правовідносини, а й як соціальний феномен, що розкриває рівень реалізації свободи та правової культури суб’єктів трудового права. Історичний шлях кристалізації правових засад регулювання трудових правовідносин переконує в необхідності подальшого розвитку трудового законодавства України задля підвищення ефективності його норм на базі «людиноцентризму» та «свободи».

При обранні шляхів реалізації природного права на працю потрібно розуміти, що «право як елемент нашої свідомості може існувати у двох видах: або як суто психологічне явище, тобто сукупність

¹ Програма гідної праці МОП для України на 2016–2019 роки. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf.

уявлень, чуттєвих і вольових спонукань, або як норма, вірніше, сукупність норм, які ми приймаємо вище за індивідуальні уявлення і які виникають у нашій свідомості з певними вимогами належного та зобов'язаного»¹.

Нині соціальне завдання права полягає у впливі на поведінку людини, створюючи сприятливі умови для вільного вибору мотивів поведінки. При цьому право виступає в ролі фактора, який діє не тільки на зовнішні, а й на внутрішні процеси формування мотивації суб'єктів трудового права². Додамо, що трудове право, окреслюючи можливості його суб'єктів обирати для себе ту чи іншу модель поведінки, має реалізовувати принцип свободи трудового договору і праці та максимально єднати інтереси учасників відносин у сфері праці.

Як показав історичний розвиток державності на теренах України, нахил у бік командно-адміністративної системи, командно-адміністративного керівництва призвів до небажаних наслідків: зародження основи майбутнього розпаду державності, порушення режиму законності, порушення прав людини і громадянина³. Тобто соціальна цінність трудового права, окрім його регулятивної ролі в суспільстві, полягає в необхідності створення умов для вільного розвитку особистості й укріплення свободи, законності і справедливості у відносинах, заснованих на несамостійній праці людини. «Будучи природним правом, право на працю як ключове право в системі трудових прав є правовим феноменом, який спрямований на розвиток особистості, формування у людини соціальних навичок та укріплення у свідомості поваги до інших»⁴. Моделюючи поведінку, яка є повсякденною у трудовій діяльності людини, особа переносить у суспільство своє уявлення про допустиму та дозволена поведінку. Трудове ж право як регулятор трудового життя працівника є для нього еталоном суспільних відносин, рівня довіри та поваги до оточуючих.

¹ Кистяківський Б. А. Соціальна наука і право: очерки по методології соціальних наук і общей теорії права. М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. С. 259.

² Дей М. О. Правове регулювання засобів стимулювання праці в умовах ринкової економіки: теоретичний аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2005. С. 33.

³ Золотарева Л. С. Механизмы правореализации с точки зрения психологической теории права Л. И. Петражицкого. *Государство и право. Экономика. Вестн. Север. (Арктич.) федер. ун-та. Серия: Гуманитар. и социал. науки.* 2008. №2. С. 70.

⁴ Костюченко О. Є. Соціальний вимір трудового права. *Прикарпат. юрид. вісн.* 2017. №6, т. 1. С. 135.